

Wasył Zadorożny
Kijów

Діалектна акцентуаційна альтернатива рухомому акцентному типу в дієслівному наголошенні

Найзгубнішим чином на сучасному стані українського наголошення і його осмислення як у науковій літературі, так і у свідомості носіїв літературної мови позначилися фрагментарність, несистемний характер його вивчення. Найбільше не пощастило в цьому розумінні наголошенню південно-західного діалекту, яке вибірково править за зразок відхилення від норми. Причому загальний погляд на його особливості і в наш час збігається з тим, що його висловив І. Огієнко ще в першій половині ХХ ст.: «Західноукраїнський наголос має дуже багато відмін супроти наголосу східноукраїнського, цебто літературного. Довгі роки відірвана від матернього пня, Галичина і в наголосі далеко відійшла від Наддніпрянщини, витворивши навіть декілька помітних і засадничо різних відмін» [5, 173]. Слова у висловлюванні важать багато, і з цього формулювання стає зрозумілим, що мовні особливості південно-західних говорів постали внаслідок відхилення від «матернього пня», – т.зв. східноукраїнської мови. Звичайно, це погляд не історичний, а тому він дає й невідповідне освітлення трактованим мовним явищам. Південно-західний діалект є давнішим з точки зору його постання й формування за діалект південно-східний, і його риси, у тому числі специфічні, є наслідком еволюційних перетворень, що їх зазнала у своєму розвитку загальнонародна українська мова. Бачити в якихось його певних особливостях «відхід» від т.зв. східноукраїнської мови є антиісторично. Тієї ж вартості, на нашу думку, стереотипний погляд на специфіку південно-західного діалекту як наслідок польського впливу. Шкідливість його для наукового пізнання тим більша, що він, як і будь-який стереотип, настільки ж стійкий, наскільки невідповідний предмету стереотипізації. Наукова безпорадність воліє віддавати перевагу стереотипам перед доказами. Перевага перших перед другими та, що вони дають прості відповіді на складні питання; малопоміченим

при цьому є факт, що явище як таке залишилося непоясненим. На жаль, зразок такого стереотипного погляду, що виявився надзвичайно живучим, а тому й гальмівним в українському науковому середовищі, знаходимо ще в родоначальника вивчення українського літературного наголосу І. Огієнка: «Взагалі ж західноукраїнський наголос сильно підпав польському впливові, чому часто відрізняється від наголосу східноукраїнського, літературного» [4, 114]. Уважаємо за свій обов'язок прокоментувати це висловлювання спеціально, бо, на нашу думку, воно містить у собі кілька культурно-психологічних стереотипів, живучість яких дорівнює їхній безпідставності. По-перше, у зв'язку з висловленим постає, гадаємо, цілком природне запитання: а що це за мова, специфічні риси якої з'являються щоразу під впливом іншої, чужої мови? Далі вже логічно можна засумніватися в її суверенному статусі. Адже ж стосовно саме української мови існує досить стійке упередження (це в нашому трактуванні, саме ж воно себе трактує як погляд), згідно з яким вона є наслідком того ж таки всезгубного польського впливу. По-друге, очевидним спрощенством є ототожнення т.зв. східноукраїнської та української літературної мов. На нашу думку, саме це ототожнення часто й нині слугує за психологічну підставу специфічного всезнайства, єдиним критерієм якого є сумнівоме «в нашому селі так кажуть». Тож доводиться підкреслити, здавалося б, очевидне: південно-східне діалектне мовлення – це не українське літературне мовлення. У контексті міркувань про можливі мовні впливи в різних регіонах України не треба забувати, що південно-східний діалект, історично наймолодший, склався теж не в умовах суверенного розвитку українського народу, а в рамках держави, однією з принципових особливостей якої в ділянці культурно-національної політики були невизнання самого факту існування української мови й послідовна мовно-культурна асиміляція українців. Чому ж, за такою логікою, не припустити, що все специфічне в південно-східному діалекті не є наслідком російського впливу?

Натомість фактом незаперечним є існування загальнонародної української мови в її територіальних діалектах. Тому, на наш погляд, у разі вивчення української мови предметом вивчення є її внутрішня система – така, якою вона склалася історично, – зазнаючи впливу різноманітних чинників, але залишаючись при цьому самотньою мовною системою. Чужомовне ж у мовній системі знаходить собі місце тільки тоді, коли воно може стати значущим її елементом. Кажучи інакше, усе, що мова як система в себе включає, належить цій системі й належне осмислення може здобути тільки в ній – як значущий її елемент. Діалект, з такого погляду, – це теж певна мовна система; його специфічні риси постають внаслідок відмінної еволюції мовної системи в якихось її фрагментах, що стає можливим через потенційну різноманітність можливих еволюцій чи не кожної мовної одиниці. Гадаємо, що такий погляд на територіальні діалекти загальнонародної української

мови, крім того, що він є правильним із суто академічного боку, може бути ще плідним у тому розумінні, що він створює іншу культурно-психологічну настанову у сприйнятті різнодіалектних явищ у свідомості сучасного носія української літературної мови. Як ми вважаємо на підставі наших особистих спостережень, сучасна мовна свідомість українця характеризується протиставленням діалектного і літературного. Стирання територіально-діалектних відмінностей, – очевидно, об'єктивний процес сучасного розвитку мови. Однак українська літературна мова, на наш погляд, чимало недоотримує через це з діалектів як бази свого розвитку. Це помітив у свій час ще Л. Булаховський, який писав: «...вона (українська мова радянських часів. – В. З.) й має виразну відмінну рису (від російської мови. – В. З.) – українські белетристи не відбивають окремих діалектів у мові своїх персонажів, репрезентантів у цілому одного – південно-східного діалекту, а показують головню живу домішку розмовної російської мови відповідно до класового і професійного розшарування характеризованих дійових осіб» [1, 385]. І далі: «Отже, і в радянській українській белетристиці діалектні елементи становлять більшою або меншою мірою стихію незвичайну, протиставлювану унормованим основам літературної мови. Їх специфічні функції емоційної характеристики (наприклад, гумористичної), вузькопобутової, соціальногрупової тощо вимагали від письменників своїх, не підказаних або мало підказаних російською практикою прийомів» [Там само]. Гадаємо, що боротьба з т.зв. «гуцулізмами», за які вважалося все незрозуміле натхненнику «СУМу», з одночасним толеруванням русифікаційних тенденцій мали у своїх наслідках, на наш погляд, не тільки такий очевидний факт, як русифікацію української мови, а й створення тієї помітної для нас культурно-психологічної настанови в значній частині носіїв української літературної мови, для якої характерним є неприйняття всього того, що може бути розпізнане як т.зв. «гуцулізм». Часто «галицьким» оголошують просто невідоме з причин елементарного незнання, але цього досить, щоб воно почало зватися чудернацьким, а значить – незначним у соборній, за визначенням І. Огієнка, українській мові.

У цих своїх напівполемічних заувагах, що склалися, однак, не без наміру, ми далеко відбігли від первісного, суто академічного задуму проаналізувати таке специфічне акцентуаційне явище в південно-західному діалекті української мови, як кореневе наголошення в особовій парадигмі теперішньо-майбутнього часу дієслів на *-ити* типу *біліти – білю, білиш; валіти – вάλю, вάλлиш; купіти – кўплю, кўпиш* тощо. Усі інші спостереження й висновки будуть супровідними, вони впливатимуть з аналізу процесу, що є предметом нашої властивої уваги. Саме це явище в спеціальній літературі здебільшого трактують як наслідок польського впливу [див. огляд про це: 2, 361–362]. Своїм завданням ми бачимо показати, що діалектне *біліти – білю, білиш* тощо є наслідком того ж процесу саморозвитку української загальнонародної мови,

що в іншому випадку мав наслідком *біліти* – *білю́, бі́лиш* тощо. А те, що літературно-нормативним у цих дієсловах став рухомий акцентний тип, а не кореневонаголошений, зумовлено не якоюсь «правильністю» першого, а чинниками іншого порядку, які, здається, усім зацікавленим досить відомі.

Як уже зазначено, українське літературне наголошення, попри певні здобутки в його вивченні, було розглядуване несистемно, фрагментарно, щоб не сказати побіжно, а то й принагідно. Як приклад наведемо більшу цитату з першого академічного видання, присвяченого українській літературній мові, – «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського, що, на відміну від інших, пізніших видань цього характеру, має спеціальний розділ «Наголос». На жаль, це лише побіжні зауваження: «Як найважливіші особливості, що відділяють один від одного українські діалекти, виступають насамперед належні до відміни дієслів. У 1-ій ос. одн. теперішнього і майбутнього часу, де в північному і південно-східному наріччі дієслова типу *вожу́, вóзиш; ходжу́, хóдиш; кажу́, ка́жеш* мають кінцевий наголос, в південно-західному, під впливом решти форм (виділення наше. – В. З.), наголос припадає на корінь: *вóжу, хóджу, ка́жу...* В інфінітиві і формах минулого часу представники південно-східного наріччя звичайно додержують сталого кінцевого наголосу в дієсловах типу: *везті́, везла́, везло́, везлі́, несті́, несла́, несло́, неслі́*; у південно-західному і почасти північному наріччях у таких дієсловах наголос відтягається на корінь: *вéзти, вéзла* тощо» [3, 481–482]. І далі: «До рис, в яких літературний вжиток припускає певне вагання, ще й зараз належать, напр.: ... наголос інфінітивів на *-ти* після приголосного: півд.-західні і північні *вéзти, нéсти* тощо проти звичайних півд.-східних *везті́, несті́* і т.ін. Навпаки, типова півд.-західна риса, як-от *вóжу, хóджу* (півд.-східні *вожу́, ходжу́*), хоч з погляду вирівняності в парадигмі такий наголос одноманітніший (виділення наше. – В. З.) (пор.: *вóзиш, хóдиш* в усіх говірках), – в сучасній літературній мові не здобула собі прав і поступово зникає: в діалектному вжитку» [3, 483]. І ще одна цитата: «Приміром, система літературного українського наголосу, в основі південно-східна, перемогла в певних категоріях, послідовніших у наріччі західному (виділення наше. – В. З.): проти західних *но́шу, ка́жу, пі́шу* (пор. *но́сиш, ка́жеш, пі́шеш, но́сить, ка́же, пі́ше*) в літературній уживаються наголоси *ношу́, кажу́, пишу́*, і лише в словах *хóчу, мóжу, прóшу* ми маємо в ній відбиття тенденції до уодноманітнення» [1, 337]. Л. Булаховський цілком слушно вбачає в цьому «виразну перевагу сил культурно-політичних над чинниками власне мовного порядку» [Там само].

Насамперед з приводу щойно процитованого зазначимо, що ми у цій своїй статті свідомо обмежуємо свій аналіз тільки дієсловами на *-ити*, виключивши згадувані в цитатах також і *казати* – *ка́жу, ка́жеш; писати* – *пі́шу, пі́шеш*. На наше переконання, акцентуаційні процеси (а предметом аналізу повинні бути саме процеси акцентних змін і перетворень) можуть дістати адекват-

не потрактування лише в рамках певного морфологічного класу. Справді, у південно-західному діалекті явище відсунення наголосу на корінь в усій особовій парадигмі теперішньо-майбутнього часу відоме серед дієслів різних морфологічних класів. Крім дієслів на *-ити*, його також знають дієслова: а) на *-ати*, напр.: *казати* – *кажу, кажеш* і т.ін., услід за якими й дієслова на *-отати*, напр.: *цокотати* – *цокочу, цокочеш* і т.ін.; б) на *-іти*, напр.: *терпіти* – *терплю, терпиш* і т.ін.; в) на *-нути*, напр.: *вернути* – *верну, вернеш* і т.ін.; г) безсуфіксні з повноголоссям у корені типу *боротися* – *борюся, бореєшся* і т.ін. Уже з цих прикладів видно, що акцентним змінам зазначеного типу в південно-західному діалекті підлягають не всі дієслова, а насамперед ті, які в літературній мові належать до рухомого акцентного типу, див.: *біліти* – *білю, білиш*; *казати* – *кажу, кажеш*; *цокотати* – *цокочу, цокочеш*; *терпіти* – *терплю, терпиш*¹; *вернути* – *верну, вернеш*; *боротися* – *борюся, бореєшся* тощо. Дієслова ж кінцевонаголошеного типу є загалом тотожними щодо своїх акцентних характеристик у всіх діалектах української мови, напр.: *простіти* – *прощу, простіш*; *сміятися* – *сміюся, смієшся*; *дзвеніти* – *дзвеню, дзвеніш*; *миніти* – *мину, минеш* і т.ін. Звичайно, це стосується дієслів, що є стабільними у своїх акцентних характеристиках в українській загальнонародній мові. Насправді ж у мові процеси переформування різних елементів її системи не припиняються ніколи; помітити їх усі в їхній взаємодії, не те що зафіксувати, не завжди вдається. Наприклад, може видатися таким, що суперечить нашому спостереженню факт кореневого наголошення в південно-західному *орати* – *орю, ореєш* у зіставленні з літературним *орати* – *орю, ореєш* [ОС₉₉, 532], див. ще: *орати* – *орю, ореєш* [Грінч. III, 62], однак воно цілком узгоджується з поміченою лексикографією тенденцією в ньому до акцентних змін, див.: *орати* – *орю, ореєш* [Голоск. 261], див. ще: *зорати* – *зорю, зореєш* [Грінч. II, 180]. Або, наприклад, діалектне кореневонаголошене *грозіти* – *гробжу, гробзиш* не узгоджується з кінцевонаголошеним літературним *грозіти* – *грожу, грозіш* [ОС₉₉, 185], але теж відомі українській лексикографії форми рухомого акцентного типу *погрозіти* – *погрожу, погробзиш* [Грінч. III, 236; Голоск. 297] указують на те, що тенденція до акцентних змін у цих утвореннях уже намітилася. Такого в мові, живій, багато; нічого не треба сприймати догматично. У південно-західному говорі літературному з рухомим акцентним типом *платіти* – *плачу, платиш* [ОС₉₉, 602], навпаки, відповідає кінцевонаголошене

¹ У словниках сучасної української літературної мови це дієслово схарактеризоване як дво-наголошене: *терпіти* – *терплю, терпиш* [ОС₉₉, 861], тобто воно може мати кінцеву акцентну парадигму *терпіти* – *терплю, терпиш* і рухому *терпіти* – *терплю, терпиш*. Після зіставлення з кінцевонаголошеним *терпіти* – *терплю, терпиш* [Грінч. IV, 257] напрям акцентних змін у цьому дієслові та його похідних є очевидним. Південно-західне *терпіти* – *терплю, терпиш* теж є наслідком акцентних змін у первісно кінцевонаголошеному *терпіти* – *терплю, терпиш*, що теж є вживаним у сучасних південно-західних говорах.

платі́ти – *пlachу́, платі́ш*. Поза сумнівом, що тут загальна закономірність поступилася перед частковим чинником з метою уникнення зайвої омонімії у формі 1-ої особи однини дієслова *пláкати* – *пláчу, пláчеш*. При ретельному аналізі мовних фактів треба по змозі враховувати можливу дію всіх чинників, які можуть діяти не тільки заодно, але й усупереч один одному. Тому тут ми висловили зауваги загального плану, докладніші ж і уточнюючі застереження ми висловимо при аналізі акцентних перетворень у дієсловах на *-ити*.

Додаткові труднощі у сприйнятті акцентних особливостей південно-західного діалекту створює шкільна (у тому числі високошкільна) практика подавати мовний матеріал південно-західного діалекту уривчасто, лише як контрастний до літературної норми, що породжує принципово неправильне уявлення про південно-західну наголосову систему. Наприклад, літературно-нормативним *валю́, варю́, палю́* тощо протиставляються діалектні *ва́лю, ва́рю, па́лю*, а літературно-нормативним *ва́лиш... ва́лять, ва́риш... ва́рять, па́лиш... па́лять* тощо – діалектні *ва́лиш... валя́ть, ва́риш... ва́рять, па́лиш... паля́ть* і т.ін. Якщо ці факти систематизувати, то можна скласти для цих і подібних дієслів таку акцентну парадигму: *валі́ти* – *ва́лю, ва́лиш ... валя́ть* і т.ін., – картина доволі хаотична, однак цей хаос належить не південно-західним говорам, а несистемному способу оцінки явищ системного порядку. Насамперед означимо акцентний тип цих дієслів у сучасній українській літературній мові; див.: *валі́ти* – *валю́, ва́лиш* – рухомий акцентний тип; *варі́ти* – *варю́, ва́риш* – рухомий акцентний тип; *палі́ти* – *палю́, па́лиш* – рухомий акцентний тип. Таким чином, усі ці дієслова становлять єдиний акцентний тип, що протистоїть, з одного боку, кореневонаголошеному типу, напр.: *ла́зити* – *ла́жу, ла́зиш* та ін. (у південно-західному діалекті тотожно), а з другого – кінцевонаголошеному типу, напр.: *прості́ти* – *проці́у, прості́ш* (у південно-західному діалекті тотожно). Візьмімо іншу групу дієслів, що теж часто беруться за приклади для ілюстрації діалектних відмінностей південно-західних говорів від літературної норми; це дієслова *говорі́ти, любі́ти, робі́ти*. У сучасній українській літературній мові вони теж належать до дієслів рухомого акцентного типу, див.: *говорі́ти* – *говорю́, гово́риш*; *любі́ти* – *люблю́, люби́ш*; *робі́ти* – *роблю́, роби́ш*. У південно-західному діалекті вони, зберігаючи суфіксальне наголошення в інфінітиві, мають кореневонаголошену особову парадигму, див.: *говорі́ти* – *говору́, гово́риш*; *любі́ти* – *люблю́, люби́ш*; *робі́ти* – *роблю́, роби́ш*. Відмінними, таким чином, є лише форми 1-ої особи однини теперішньо-майбутнього часу, – кінцевонаголошені в літературній мові і кореневонаголошені в південно-західному діалекті.

Таким чином, якщо ми в літературній мові маємо такі три акцентні типи дієслів на *-ити*:

- 1) кореневонаголошений тип, напр.: *ва́бити* – *ва́блю, ва́биш*;
- 2) кінцевонаголошений тип, напр.: *грі́шити* – *грі́шу, грі́шиш*;

3) рухомий тип, напр.: *говоріти* – *говорю́, говоріши*,

то в південно-західному діалекті теж три акцентні типи дієслів на *-ити*, з яких перші два є тотожними з літературно-нормативними, див.:

1) кореневаголошений тип, напр.: *ва́бити* – *ва́блю, ва́биши*;

2) кінцеваголошений тип, напр.: *грі́шити* – *грі́шу́, грі́шиши*.

І лише третій акцентний тип, що відповідає рухомому в літературній мові, є відмінним, див.: *говоріти* – *говорю́рю, говоріши*. Через його колонне кореневе наголошення в особовій парадигмі теперішньо-майбутнього часу ми його назвали другим кореневаголошеним типом. Отже в системі південно-західного діалектного мовлення другий кореневаголошений тип є альтернативою рухомому акцентному типу української літературної мови. У «Словарці», що його містить видана 1904 року як шкільний підручник *Руска правопись зі словарцем*, ми нарахували понад 100 дієслів з наголошеним суфіксом в інфінітиві (цифра неточна, бо через друкарські помилки деяку частину з них до уваги не беремо). З них приблизно половина має кінцеве наголошення, напр.: *вдово́лити* – *вдоволю́, вдово́лиши, вдово́лі* [РП, 36]; *воскресі́ти* – *воскрешу́, воскресі́ши, воскресі́* [РП, 41]; *доверши́ти* – *довершу́, доверши́ши, доверши́* [РП, 52]; *навісти́ти* – *навіщу́, навісти́ши, навісти́* [РП, 89]; *хвалі́ти* – *хвалю́, хвалі́ши, хвалі́* [РП, 142]; *чвані́тися* – *чваню́ся, чвані́шися* [РП, 145] тощо². Іншу половину становлять дієслова другого кореневаголошеного типу, напр.: *борони́ти* – *бороню́, борони́ши, борони́* [РП, 34]; *встро́мити* – *встро́млю, встро́миши, встро́мі* [РП, 42]; *жури́ти* – *жу́рю, жу́риши, жури́* [РП, 58]; *моли́тися* – *мб́люся, мб́лишися, моли́ся* [РП, 87]; *стелі́ти* – *сте́лю, сте́лиши, встелі́* [РП, 129]; *тулі́ти* – *ту́лю, ту́лиши, тулі́* [РП, 137] тощо. Щоправда, два дієслова серед усієї цієї кількості подані як такі, що мають рухомий акцентний тип, див.: *з'яви́тися* – *з'явлю́ся, з'зви́шися, з'яві́ся* [РП, 64], *ятри́ти* – *ятрю́, ятри́ши, ятри́* [РП, 152]. Якщо це не недогляд, то, очевидно, відображення акцентних змін у цих словах; пор., наприклад, у сучасній літературній мові: *ятри́ти* – *ятрю́, ятри́ши* [ОС₉₉, 989]. «Нормальним» станом для цих дієслів у південно-західних говорах є другий кореневаголошений тип: *з'яві́тися* – *з'явлю́ся, з'яві́шися; ятри́ти* – *ятрю́, ятри́ши*. Безперечно, «Словарець» відобразив тут певні акцентні явища в момент переходу дієслова з одного акцентного типу в

² Ці приклади ми навели навмисне, щоб зрозумілішим було наше положення про паралелізм між рухомим акцентним типом української літературної мови і другим кореневаголошеним типом південно-західного діалекту. Йдеться саме про акцентні типи, а не конкретне лексичне їхнє наповнення. «Словарцевим» кінцеваголошеним *хвалі́ти* – *хвалю́, хвалі́ши; чвані́тися* – *чваню́ся, чвані́шися* в українській літературній мові відповідають *хвалі́ти* – *хвалю́, хва́лиши* з рухомим наголосом і кореневаголошене *чва́нитися* – *чва́нюся, чва́нишися*. З погляду акцентних закономірностей південно-західних говорів стандартною для них у сучасному мовленні є акцентна парадигма другого кореневаголошеного типу, як-от: *хвалі́ти* – *хва́лю, хва́лиши; чвані́тися* – *чва́нюся, чва́нишися*.

інший. Це видно, наприклад, із того, що в ньому кінцевонаголошене *уморі́ти* – *уморі́ю, уморі́ши, уморі́* [РП, 138] сусідить із безпрефіксним твірним у стані другого кореневонаголошеного типу, див.: *морі́ти* – *мóрю, мóриши, морі́* [РП, 87]. І. Огієнко у своїй спеціальній праці «Відміни наголосу галицького від літературного» з близько 100 таких відмінностей у дієсловах на *-ити* в приблизно 80 випадках указує саме на різницю між другим кореневонаголошеним типом південно-західних говорів і рухомим акцентним типом літературної мови, напр.: *блуді́ти* – *блуді́жу* (діал.) і *блуді́ти* – *блужу́, блуді́ши* (літ.) [РМ 4 (76), 175]; *бороні́ти* – *бороні́ю* (діал.) і *бороні́ти* – *бороні́ю, борі́ши* [Там само]; *втопі́ти* – *втопі́ю* (діал.) і *втопі́ти* – *втопі́ю, втопі́ши* (літ.) [РМ 4 (76), 177]; *голосі́ти* – *голосі́ю* (діал.) і *голосі́ти* – *голошу́, голосі́ши* (літ.) [РМ 4 (76), 178]; *ділі́ти* – *ділю́* (діал.) і *ділі́ти* – *ділю́, діли́ши* (літ.) [РМ 4 (76), 179]; *круті́ти* – *кручу́* (діал.) і *круті́ти* – *кручу́, круті́ши* (літ.) [РМ 4 (76), 183]; *купі́ти* – *купі́ю* (діал.) і *купі́ти* – *куплю́, купі́ши* (літ.) [Там само]; *лиши́ти* – *лішу́* (діал.) і *лиши́ти* – *лишу́, ліши́ши* (літ.) [Там само] і багато ін.

Як формується другий кореневонаголошений тип у південно-західному діалекті? Так само, як рухомий акцентний тип в українській літературній мові. Візьмімо, наприклад, протиставлювані І. Огієнком *голі́ти* – *голю́, го́лиши* у південно-західному діалекті і *голі́ти* – *голю́, го́лиши* у мові літературній [див.: РМ 4 (76), 178]. У сучасній українській мові дієслово *голі́ти* – *голю́, го́лиши* [ОС₉₉, 176] має стійке наголошення рухомого типу, що сприймається як його споконвічна акцентна характеристика; принаймні усталилося воно вже давно, див.: *голі́ти* – *голю́, го́лиши* [Грінч. I, 300]. Те саме спостерігаємо і префіксальних похідних, напр.: *зголі́ти* – *зголю́, зго́лиши* [Грінч. II, 139; ОС₉₉, 303], *підголі́ти* – *підголю́, підго́лиши* [Грінч. III, 163; ОС₉₉, 584] і т.ін. Однак у «Словарі української мови» деякі утворення цього кореня мають кінцевонаголошену парадигму, див.: *оголі́ти* – *оголю́, оголі́ши* [Грінч. III, 36]; *уголі́ти* – *уголю́, уголі́ши* [Грінч. IV, 315]; пор. із сучасним *оголі́ти* – *оголю́, ого́лиши* [ОС₉₉, 520]. Виявляється, первісним для дієслова *голити* було саме кінцеве наголошення [див.: 6, 158]; пор. також з рос. *заголі́ть* – *заголю́, заголі́шь* [Ож. 164], *оголі́ть* – *оголю́, оголі́шь* [Ож. 356]. Таким чином, рухома акцентна парадигма для дієслова сучасної української літературної мови – лише нинішній акцентний стан у ній, що склався внаслідок еволюційних змін у всій її системі, – так само як другий кореневонаголошений тип його в південно-західних говорах. Про внутрішню логіку й доцільність формування саме такої акцентної парадигми для дієслів такого типу ми скажемо нижче, а зараз повернімося до попереднього.

Після сказаного можна стверджувати з цілковитим переконанням, що наявність у південно-західних говорах у дієсловах типу *валі́ти, варі́ти, палі́ти* тощо кореневонаголошених форм 1-ої особи однини *ва́лю, ва́рю, па́лю* аксіоматично доводить існування в них другого кореневонаголошеного типу,

а саме: *валіти* – *ва́лю, ва́лиш...* *ва́лять*; *варіти* – *ва́рю, ва́риш...* *ва́рять*; *паліти* – *па́лю, па́ляш...* *па́лять* тощо. Кінцевонаголошені ж особові форми типу *валіш, валять*; *варіш, варять*; *паліш, палять* тощо, досить часті в сучасному південно-західному діалектному мовленні, належать іншій, теж внутрішньо цільній і послідовній акцентній парадигмі кінцевонаголошеного типу дієслів за зразком: *валіти* – *валю́, валіш*; *варіти* – *варю́, варіш*; *паліти* – *палю́, паліш* тощо. Ці акцентні відношення, нині вже архаїчні, здебільшого є рефлексами давніх акцентних характеристик цих слів, в інших випадках наслідком взаємного аналогічного впливу їх одне на одне на тому етапі акцентної еволюції, коли акцентна система мови втрачала свою фонетичну зумовленість і наголос набував статусу морфонологічного чинника в новій мовній системі. Прослідки давніх акцентних характеристик того чи того слова для нас мають те значення, що вони дають нам змогу в зіставленні з нинішнім акцентним станом слова виявити напрям акцентних змін як у ньому, так і в однотипних з ним за морфологією словах. Так, наприклад, при сучасному в усіх українських діалектах *говориш* збережене народною пісню *говориш* («Чи ти, сину, чуєш, чи ти, сину, спиш? / Чом до мене сину ти не говориш?») указує на колишню його кінцевонаголошеність в особовій парадигмі [пор.: 6, 161]³. Для сучасної української мови в усіх її територіально-діалектних різновидах уже не має принципового значення той факт, що, наприклад, *любіти, паліти, робіти* в пізньопраслов'янській мові мали окситоновану праслов'янську акцентну парадигму [див.: 6, 161–162], – у сучасній мові їхні акцентні характеристики визначаються іншими, ніж у мові праслов'янській, чинниками, що видно хоча б з наведених прикладів, адже як у мові літературній, так і в південно-західному діалекті вони становлять, хоч відмінні, але внутрішньо цілісні акцентні типи в сучасній українській загальнонародній мові.

У праці І. Огієнка «Відміни наголосу галицького від літературного» є близько 20 прикладів відмінностей іншого роду, ніж ті, про які йшлося вище. Дослідник указує лише на відмінності в наголошенні інфінітивів, див.: *допевнітися* (діал.) і *допéвнитися* (літ.) [РМ 4 (76), 179]; *доповніти* (діал.) і *допóвнити* (літ.) [Там само]; *занепокоїти* (діал.) і *занепокóйти* (літ.) [РМ 4 (76), 180]; *заповніти* (діал.) і *запóвнити* (літ.) [Там само]; *заприміти* (діал.) і *запримітити* (літ.) [Там само]; *зраніти* (діал.) і *зрáníти* (літ.) [РМ 4 (76), 181]; *множітися* (діал.) і *мно́житися* (літ.) [РМ 4 (76), 184]; *наблизітьсѣ* (діал.) і *наблízитисѣ* (літ.) [РМ 5 (77), 231]; *наміти* (діал.) і *намітити* (літ.) [Там само]; *насмлітьсѣ* (діал.)

³ Окремо хочемо висловити своє застереження проти досить поширеної звички незвичайне для сучасної мовної свідомості наголошення в пам'ятках української народної творчості пояснювати вимогами ритму, рими тощо. Творці української народної пісенної творчості не мали жодної перспективи на синектуру у Спілці радянських письменників, а тому не потребували тужитись, щоб увібгати слово в рядок ціною його калічення. Так звана *licentia poetica* народній творчості невластива.

і *насмлітись* (літ.) [РМ 5 (77), 232]; *настроїтись* (діал.) і *настроїтись* (літ.) [РМ 5 (77), 232]; *означіти* (діал.) і *означити* (літ.) [РМ 6 (78), 283]; *осміліти* (діал.) і *осмілити* (літ.) [Там само]; *повідоміти* (діал.) і *повідомити* (літ.) [РМ 7–8 (79–80), 344]; *поздоровіти* (діал.) і *поздоровити* (літ.) [Там само]; *познайо́митись* (діал.) і *познайо́митись* (літ.) [Там само] та ін. Насамперед зазначимо, що І. Огієнко, відомий поборник ідеї соборної української мови, своїм завданням бачив насамперед популяризацію української літературно-нормативної мови, а тому протиставляв їй особливо драстичні приклади з нелітературного мовлення. Для історика української літературної мови, який хотів би з'ясувати її стан на певному часовому, а також культурно-історичному зрізі, це створює певні труднощі. Так, усупереч Огієнковим зразкам «галицького» мовлення близько середини ХХ ст. типу *осміліти*, *поздоровіти*, *познайо́митись* українська лексикографія в Галичині ще в 1880-х роках зафіксувала наголошення *насмлітисся* [Желех. 493]; *поздоровитисся* [Желех. 681]; *познайо́мити* [Желех. 682]. Однак це наше застереження має суто культурно-історичний характер і ніяк не впливає на наш виклад того, що є власне предметом аналізу: І. Огієнко відмінності цього роду між південно-західним діалектом і літературною мовою вказав абсолютно адекватно. На жаль, учений не вказує тут, якими за характером наголосу є особові парадигми в цих дієсловах. Однак, беручи до уваги його настанову відзначати саме відмінності в наголошуванні діалектному й літературному, можна зробити висновок, що особові парадигми цих дієслів є кореневаголошеними, – як у літературній мові, так і південно-західному діалекті⁴. Якщо це так, то в мові літературній вони належать до кореневаголошеного типу, а в південно-західному діалекті – до другого кореневаголошеного типу: у поданні І. Огієнка вся різниця між ними зводиться до того, що в південно-західному діалекті їхні інфінітиви є суфіксальнонаголошеними, а в мові літературній – кореневаголошеними. Таким чином з'ясуємо, що

⁴ На жаль, ми тут маємо мало доказового матеріалу: тільки щодо наведеного І. Огієнком діал. *настроїтись* ми можемо встановити характер наголошення його в особовій парадигмі за іншим джерелом – уже згадуваним «Словарцем», що відображає літературне мовлення в Галичині початку ХХ ст. І – знову застаємо тут стан переходу з однієї якості в іншу, пор.: *настроїти* – *настрою*, *настроїти*, *настрої* [РП, 53], але *устроїти* – *устрою*, *устроїти*, *устрої* [РП, 139]. Кінцеваголошене *половиніти* – *половиню* [РП, 108] при літературному *половинити* – *половиню*, *половинити*, *половинь* [ОС₉₉, 632] теж слугує нам застереженням, яке ми беремо до уваги. Наш висновок про кореневий тип наголошення наведених І. Огієнком слів в особовій парадигмі теперішньо-майбутнього часу стане цілком обґрунтованим у світлі подальшого аналізу. Підтримкою в такому нашому переконанні може бути те, що для протиставлюваних І. Огієнком діал. *гоїти* і літ. *гоїти* [РМ 4 (76), 178] маємо засвідчену ще раніше особову парадигму *гоїти* – *гою*, *гоїти*, *гоять* [РП, 45], а також *загоїти* – *загою*, *загоїти* [РП, 59]. Хоч, заради цілковитої справедливості, зазначимо, що за станом на початок ХХ ст. другий кореневаголошений тип для такого роду дієслів панівним ще не був, пор.: *доїти* – *дою*, *доїти*, *дій* [РП, 52], але *коїти* – *кою*, *коїти* [РП, 72], *поїти* – *пою*, *поїти*, *ній* [РП, 108].

другий кореневаголошений тип південно-західного діалекту є співвідносним не лише з рухомим акцентним типом в літературній мові, а й з кореневаголошеним типом. Однак тут якнайпильнішої уваги заслуговує кожне слово. Так, здається, суфіксальнонаголошеним діалектним *допєвнїти*, *запєвнїти*, *упєвнїти* кореневаголошені *допєвнити*, *запєвнити*, *упєвнити* протистоять принципово щодо вибору ними акцентного типу. Якщо ж ми візьмемо до уваги їхні особові форми, у яких, до речі, дієслово реалізує себе насамперед, то різниці між ними не буде жодної: в усіх українських діалектах буде *запєвню*, *запєвниши...* *запєвнять*. Та найголовніше для нас є навіть не це. Знаменним для всіх цих дієслів виявиться той факт, що сучасний їхній акцентний стан не є для них первісним. У східноукраїнських говорах (якщо їх порівнювати з південно-західними) станом на початок ХХ ст. ми застаємо таку картину: *допєвнити* – *допєвню*, *допєвниши* [Грінч. I, 422]; *запєвнити* – *запєвню*, *запєвниши* [Грінч. II, 77]; але вже *упєвнїти* – *упєвню*, *упєвниши* [Грінч. IV, 343], – кореневаголошена особова парадигма *упєвню*, *упєвниши* стоїть тут у зв'язку з кореневаголошеним інфінітивом *упєвнити*, що є стандартним для східноукраїнських говорів (resp. літературної мови). Характер суфіксальнонаголошеного варіанта *упєвнїти* тут, звичайно, залишається нез'ясованим. Однак спільнокоренева кінцеваголошене *спєвнїти* – *спєвню*, *спєвниши* [Грінч. IV, 174] з'ясовує його в нім присутність, – це залишок його давнішого, первісного наголошення, що збереглося і в самому твірному, див.: *пєвнїти* – *пєвню*, *пєвниши* [Грінч. III, 105].

Для більшої переконливості повторимо цю ж процедуру ще на кількох прикладах. У зв'язку з протиставлюваними І. Огієнком діал. *наблизїтись* і літ. *наблїзитись* знаходимо у східноукраїнських говорах початку ХХ ст.: *блїзити* – *блїжу*, *блїзиши* [Грінч. I, 73]; *доблїзитися* – *доблїжуся*, *доблїзишя* [Грінч. I, 397]; *зблїзитися* – *зблїжуся*, *зблїзишя* [Грінч. II, 125]; *наблїзитися* – *наблїжуся*, *наблїзишя* [Грінч. II, 464], але й *поблизїти* – *поближу*, *поблизиши* [Грінч. III, 204]. У зв'язку з протиставлюваними І. Огієнком південно-західним *означїти* і літ. *означити* подамо такий матеріал за «Словарем української мови»: це насамперед *означїти* – *означу*, *означиши* [Грінч. III, 45] і *значїти* – *значу*, *значиши* [Грінч. II, 171]; *зазначїти* – *зазначу*, *зазначиши* [Грінч. II, 41]; *назначїти* – *назначу*, *назначиши* [Грінч. II, 490]; *позначїти* – *позначу*, *позначиши* [Грінч. III, 266] і нарешті єдине на той час утворення цього кореня з новою, кореневою акцентною парадигмою особових форм, але ще з «родовими плямами» свого первісного акцентного стану у формі інфінітива: *призачїти* – *призначу*, *призначиши* [Грінч. III, 416]. Очевидно, акцентні зміни тут відбулися в міжчасі 1900-х – 1930-х років. Укажемо також, що І. Огієнко відзначає (у тому ж плані протиставлення) південно-західне *значїти* і літературні *значити* – *значу*, *значиши* (мати значення) і *значїти* – *значу*, *значиши* (робити знаки) [РМ 4 (76), 181], що знає й сучасна українська літературна мова. Однак

суфіксальнонаголошений інфінітив *значіти* в південно-західному діалекті може бути у зв'язку як з особовою парадигмою другого кореневаголошеного типу *знáчу, знáчиши*, так і з особовою парадигмою кінцеваголошеного типу *значу́, значіиши*, тобто функціонально обидві акцентні системи є тотожними. Однак складається враження, що південно-західний діалект переважно уникає, на відміну від літературної мови, такого ж відтягнення наголосу у формах інфінітива. Тому й ті дієслова, що в літературній мові, будучи первісно некореневаголошеними, розвинули в собі кореневий акцентний тип, у південно-західному діалекті переважно поповнюють другий кореневаголошений тип. Переважно, але не виключно – підкреслимо це. Нагадаємо, що всупереч його оцінці інфінітивів *осмілити, поздоровити, познакомити* як суфіксальнонаголошених у південно-західних говорах вони задовго до того вже були зафіксовані як кореневаголошені⁵. Єдиною протиставною парою дієслів в І. Огієнка, яку ми можемо потрактувати як таку, що відображає навіть випереджаючий темп щодо таких змін південно-західних говорів порівняно з літературною мовою, є діал. двоноголошене *довéрийти* і літ. *доверійти* – *доверішу́, доверіиши* [РМ 4 (76) ,179]. Беручи до уваги тільки кореневаголошений інфінітив *довéришити*, пов'язати з ним можемо тільки кореневаголошену ж особову парадигму *довéришу, доверіиши* тощо, що протиставляється кінцеваголошеному *доверійти* – *доверішу́, доверіиши* [Грінч. I, 404], що є характерним і для сучасної літературної мови, див.: *доверійти* – *доверішу́, доверіиши* [ОС₉₉, 213], що, зрештою, є закономірним при кінцеваголошеному твірному *верійти* – *верішу́, веріиши* [Грінч. I, 141; ОС₉₉, 83]. Однак різні префіксальні похідні від цього твірного в сучасній літературній мові поводять себе по-різному з погляду вибору ними акцентного типу, пор.: *заверійти* – *заверішу́, заверіиши* [ОС₉₉, 255]⁶ – кінцеваголошений тип. Далі спостерігаємо цікаве явище: *переверійти* – *переверішу́, переверіиши* (зробити інший верх) [ОС₉₉, 555] і *перевéришити* – *перевéришу, перевéрииши* (відзначитися) [Там само], – тут семантичне розходження посприяло акцентуаційному розмежуванню колись єдиного слова, а тепер двох самостійних лексикографічних одиниць. Але оскільки предметом нашого аналізу є наголос, відзначимо лише той факт, що первісно кінцеваголошене слово змогло без очевидних перешкод розвинути в історично дуже короткий термін супротивну до первісної акцентну парадигму – кореневу, – і можливим це стало як у південно-західних говорах, так і в літературній мові.

⁵ Це не полеміка з І. Огієнком, який, очевидно, фіксував факти живої мови. Для нас із теоретичного погляду важливо відзначити, що південно-західні говори теж можуть розвивати наголошення кореневого типу.

⁶ Наведена тут же форма імператива *завéриш* [ОС₉₉, 255] засвідчує наявність у дієслові й кореневаголошеної парадигми *звéришити* – *завéришу, завéрииши; завéриш*.

Виявляється, однак, що не завжди така еволюція акцентних характеристик є можливою. Кореневаголошене *перевéршити* стало можливим ціною семантичної віддаленості від твірного *вершійти* – *вершú, вершіи*, що зберігає свою первісну акцентну характеристику. Те саме, очевидно, відбувається в підспудно кореневаголошеному *завéршити* – *завéршу, завéршии*. У дієсловах, що семантично тісніше прилягають до твірного, такого роду зміни на найближчу перспективу є малоюмовірними, оскільки твірне своїм акцентним типом буде над ними домінувати. І тут ми підходимо до того місця у своїх міркуваннях, де спробуємо остаточно з'ясувати причину в акцентних відмінностях між українською літературною мовою і південно-західним діалектом. Цікавим є той факт, що І. Огієнко як альтернативу південно-західному з другим кореневаголошеним типом *лишійти* – *лішú, лішии* протиставляє як літературно-нормативне саме *лишійти* – *лишú, лішии* з рухомим акцентним типом [див.: РМ 4 (76), 183]. Тим часом первісним для цього слова буде кінцеваголошений тип, див.: *лишійти* – *лишú, лишійи* [Грінч. II, 366]. Навіть у часи написання І. Огієнком своєї праці літературно-нормативним уважали двоноголошене *лишійти* – *лишú, лішіи* [Голоск. 196], що можна розкласти на кінцеваголошене *лишійти* – *лишú, лишійи* і наголошене за рухомим акцентним типом *лишійти* – *лишú, лішии*. Очевидно, для мовної свідомості І. Огієнка кінцеваголошена парадигма цього дієслова була вже архаїчною, принаймні неактуальною для сучасного йому літературного мовлення. Можливо також, що він їй не приділяє ніякої уваги через те, що тут у південно-західному наголошенні немає відмінностей: в обох випадках буде *лишійти* – *лишú, лишійи*. Однак для нас ця обставина не має значення. Принциповим же для нас є те, що зі зміною первісного кінцевого акцентного типу цього дієслова дві системи пропонують відмінні варіанти формування лексемою нового акцентного стану, пор. ще раз: *лишійти* – *лишú, лишійи* (кінцеваголошений тип у загальнонародній українській мові як первісний акцентний стан слова в ній) – *лишійти* – *лишú, лішии* (рухомий акцентний тип як літературна норма внаслідок еволюційних змін у наголошенні первісно кінцеваголошеного слова). Що це справді альтернатива, тобто інша пропозиція щодо подолання тих проблем моворозвитку, які з'являються внаслідок перетворень усередині мовної системи, ми зараз спробуємо довести.

Насамперед упадає в око, що сучасна українська літературна мова як нормативна відмовляється від рухомої акцентної парадигми в цьому дієслові, повертаючи йому (після відзначених лексикографією змін) кінцеваголошену парадигму, див.: *лишійти* – *лишú, лишійи* [УЛВН, 310; ОС₇₇, 339; Погр. 310; ОС₉₄, 347; ОС₉₉, 395; Бур. 210; Голов. 142]. Випадковим це бути не може. Збагнути, проте, еволюційні процеси в акцентуації кореневого дієслова неможливо без аналізу їх у префіксальних його похідних. Найновіший акцентний стан їх у літературній мові такий: *залішійти* – *залішú, залішіи*; *заліи* і *залишій*

[ОС₉₉, 270], – запис дає можливість добачити тут три акцентні типи, характерні для літературної мови: 1) кореневий: *заліи́шити* – *заліи́шу*, *заліи́шиш*; *заліи́ш*; 2) кінцевий: *залии́йти* – *залии́у́*, *залии́и́ш*; *залии́й*; 3) рухомий: *залии́йти* – *залии́у́*, *залии́и́ш*; *залии́й*; *обліи́шити* – *обліи́шу*, *обліи́шиш*; *обліи́ш* [ОС₉₉, 511], – лише кореневий акцентний тип; *полии́йти* – *полии́у́*, *полии́и́ш*; *полии́ш* і *полии́й* [ОС₉₉, 630], – формально тут відзначено два акцентні типи: а) кінцевоноголошений *полии́вити* – *полии́ше*, *полии́виш*; *полии́в* і б) рухомий *полии́вити* – *полии́ше*, *полви́шиш*, *полии́в*. Однак форма наказового способу *полви́ш* указує на те, що для мовної свідомості автора кореневоноголошена парадигма *полви́шити* – *полви́шу*, *полви́шиш* є прийнятною, звичною. Цікаво зіставити ці акцентні характеристики дієслів з характеристиками їх у джерелі, виданому менше ніж двадцять років перед цим, див.: *обліи́шити* – *обліи́шу*, *обліи́шиш*; *обліи́ш* [ОС₇₇, 444], – у цьому слові, гадаємо, уже можна констатувати стабілізацію нового, кореневоноголошеного, типу; *полии́йти* – *полии́у́*, *полии́и́ти*; *полии́ш* і *полии́й* [ОС₇₇, 554], – тут характеристики тотожні; кореневоноголошений тип засвідчений неявно; *залии́йти* – *залии́у́*, *залии́и́ш*; *залии́ш* і *залии́й* [ОС₇₇, 230], – формально тут засвідчені лише кінцевий та рухомий акцентні типи, кореневий же знову-таки виявляє себе підспудно, наявністю в особовій парадигмі наказового способу кореневоноголошеної форми *залии́ш*; потрібен був час, щоб лексикографічне джерело його «легалізувало».

Загальна тенденція в розвитку акцентних характеристик цих утворень очевидна – це розвиток у них кореневого акцентного типу. Однак упадає в око, що вони, як це засвідчено літературно-нормативними джерелами, є носіями аж трьох типів акцентних характеристик. У реальному мовленні це, звичайно, стосується й лексикографічно лише кореневоноголошеного *обліи́шити*, адже на нього не можуть не впливати своїми акцентними характеристиками різноноголошені *заліи́йти* і *поли́йти*, – до речі, семантично вони дуже близькі. Найбільше ж на них усіх впливає кінцевоноголошене *лии́йти* – *лии́у́*, *лии́и́ш*. Роль форм наказового способу в цих процесах виринула не випадково: перехід від кінцевої, а згодом рухомої акцентної парадигми до кореневої вимагає їхньої морфонологічної перебудови: із *залии́й*, *обліи́й*, *полии́й* – *заліи́ш*, *обліи́ш*, *полии́ш*; із *залии́мо*, *обліи́мо*, *полии́мо* – *заліи́мо*, *обліи́мо*, *полии́мо*; із *залии́ть* (давнє *залии́те*), *обліи́ть*, *полии́ть* – *заліи́те*, *обліи́те*, *полии́те*. У випадку з цими утвореннями така морфонологічна метаморфоза стала можливою, тому вони самі по собі, як бачимо, доволі легко розвивають у собі кореневе наголошення. Однак у твірному такі морфонологічні зміни є неможливими, тому воно консервативно впливає на свої похідні. Це й породжує доволі хаотичний стан наголошення в усій групі цих утворень.

Тотожну картину в сучасній мові ми спостерігаємо, наприклад, в утвореннях від кінцевоноголошеного *юи́йти* – *юи́ть* [ОС₉₉, 985], що є первісною його акцентною характеристикою, див.: *юи́йти* – *юи́у́*, *юи́и́ш* [Грінч. IV, 533],

яка була до певного часу стабільною; всі префіксальні утворення її переймали, див.: *заюшіти* – *заюшú, заюшіи* [Грінч. II, 120]; *об'юшіти* – *об'юшú, об'юшіи* [Грінч. III, 33]; *роз'юшіти* – *роз'юшú, роз'юшіи* [Грінч. IV, 63]. У сучасній літературній мові всі ці утворення мають цілком відмінні між собою акцентні характеристики, див.: *заюшити* – *заюшу, заюшии* [ОС₉₉, 296] – кореневаоголошене; пор. з недавнім *заюшіти* – *заюшú, заюшіи* [ОС₇₇, 251], – кінцеваоголошене; *об'юшіти* – *об'юшú, об'юшіи* [ОС₉₉, 518; ОС₇₇, 452] – кінцеваоголошене; *роз'юшіти* – *роз'юшú, роз'юшіи*; *роз'юші* і *роз'юш* [ОС₉₉, 766] – з трьома типами наголошення; пор.: *роз'юшіти* – *роз'юшú, роз'юшіи* і *роз'юшити* – *роз'юшу, роз'юшии*; нак. *роз'юші* і *роз'юш* [ОС₇₇, 672] – кінцево- і кореневаоголошене. Відзначимо тут, що автор уникає наводити форми наказового способу, однак у слові *роз'юшити*, яке, незважаючи на зафіксовані в ньому некореневі акцентні типи, як виглядає, першим з-поміж них закріпило й кореневий наголос, така форма (*роз'юш*) уже зафіксована. З морфологічного погляду, на нашу думку, у всіх цих утвореннях перешкод для появи кореневого наголосу немає – і це видно за наслідками акцентних змін у них упродовж короткого часу. Однак гальмівним чинником при цьому виступає акцентна характеристика твірного кінцеваоголошеного *юшіти*.

До цього ми ще повернемося, а зараз наведемо ще кілька прикладів для увиразнення нашого погляду на проблему. Словники сучасної української мови фіксують слово з надзвичайно заплутаною акцентною характеристикою *справдіти* – *справд́жу, справдіи* [ОС₉₄, 824], у якому можна помітити всі три акцентні типи: 1) *справдіти* – *справд́жу, справдіи* – кореневий; 2) *справдіти* – *справд́жу, справдіи* – кінцевий; 3) *справдіти* – *справд́жу, справдіи* – рухомий⁷. На нашу думку, цей стан для загальнонародної мови можна визначити як стан цілковитої нез'ясованості, для мови ж літературно-нормативної – як стан цілковитої непорядкованості. Яка його причина? Це дієслово первісно було кінцеваоголошеним, див.: *справдіти* – *справд́жу, справдіи* [Грінч. IV, 188], пор. також: *правдіти* – *правд́жу, правдіи* [Грінч. III, 398]; *оправдіти* – *оправд́жу, оправдіи* [Грінч. III, 60]. Цікаво, що ці спільнокореневі (твірне насамперед) у сучасній українській мові вже є архаїзмами, вони не сковують своїми акцентними характеристиками слово *справдіти*, яке, однак, розвинувши вже в собі кореневе наголошення, зберігає й свою акцентну давнину. Упадає в око, що автор словника уникає подавати форми наказового спосо-

⁷ Словник попереднього покоління добачає в ньому дві акцентні парадигми: *справдіти* – *справд́жу, справдіи* (кореневу) і *справдіти* – *справд́жу, справдіи* (кінцеву) [див.: ОС₇₇, 720]. Однак таке, гадаємо, можливе у словниках, а не в живій мові. Якщо, скажімо, можливою є, з одного боку, форма 1-ої особи однини *справд́жу*, що належить кінцевій парадигмі, а з другого – форма, наприклад, 3-ої особи множини *справдіють*, що належить кореневій парадигмі, то при їхньому поєднанні в живому мовленні (а це є безсумнівним) дієслово буде належати до рухомого акцентного типу.

бу цього дієслова. У первісному стані коли дієслово *справдіти* – *справджу*, *справдіи* було кінцевонаголошеним, вони мали вигляд *справді́*, *справді́мо*, *справді́ть*. Кореневонаголошена, нова для нього, парадигма *спра́вдити* – *спра́вджу*, *спра́вдиши* парадигматично вимагає не тільки акцентуаційно, але й морфологічно нових форм *спра́вдь*, *спра́вдьмо*, *спра́вдьте*. Як виглядає, сучасна українська мовна свідомість їх ще не цілком приймає, за це вона платить акцентною нестабільністю цього дієслова на сучасному етапі розвитку мови.

Така складна картина в наголошенні одного слова. Набагато складнішою вона може бути і, як правило, є, коли словотвірне гніздо виявляється продуктивним. Розглянемо один характерний приклад. Словники сучасної української мови фіксують кінцевонаголошене кореневе дієслово *добріти* – *добрію*, *добріиши* (задобрювати; удобрювати) [ОС₉₉, 211]. Проте префіксальні похідні від нього, для яких ті ж словники не фіксують якихось специфічних значень, що могло б сприяти їхньому акцентному розходженню, виявляють крайню несхожість їхніх акцентних характеристик, див.: *вдобріти* – *вдобрю*, *вдобріиши* [ОС₉₉, 77] – кореневонаголошене; *задобріти* – *задобрю*, *задобріиши* [ОС₉₉, 262] – з рухомим наголосом; *здобріти* – *здобрю*, *здобріиши* [ОС₉₉, 305] – з усіма трьома типами наголосу, хоча *здобрітися* – *здобрюся*, *здобріишся* [Там само] – тільки кореневонаголошене; *піддобрітися* – *піддобрюся*, *піддобріишся* [ОС₉₉, 585] – з рухомим наголосом; *придобрітися* – *придобрюся*, *придобріишся* [ОС₉₉, 678] – кінцевонаголошене; *роздобрітися* – *роздобрюся*, *роздобріишся* [ОС₉₉, 746] – з рухомим наголосом. Звичайно, це свідчить про крайню неусталеність акцентних характеристик усіх цих дієслів у сучасній літературній мові. Сміємо думати, що насправді вони, словотвірно однотипні й семантично недалеко, у живому мовленні перебувають у стані перманентної акцентної невизначеності, ознаки якої були доволі помітні вже при першій їх фіксації лексикографією, див.: *добріти* – *добрю*, *добріиши* [Грінч. I, 398] і *роздобрітися* – *роздобрюся*, *роздобріишся* [Грінч. IV, 43], але *роздобріти* – *роздобрю*, *роздобріиши* [Там само]; *піддобрітися* – *піддобрюся*, *піддобріишся* [Грінч. III, 364], але *піддобріти* – *піддобрю*, *піддобріиши* [Там само], що є просто помилкою; в інших випадках: закономірне *придобрітися* – *придобрюся*, *придобріишся* [Грінч. III, 415], але нове, кореневонаголошене *здобрітися* – *здобрюся*, *здобріишся* [Грінч. II, 145]. Стан акцентної нестабільності в цих утвореннях у сучасній мові ми пояснюємо тією ж причиною: тенденцією в них до розвитку кореневого типу наголошення і виявленою в ході її розвитку фонологічною неспроможністю їхніх форм до нового морфологічного стану. Беремось стверджувати, що їхнім еволюційним максимумом на найближчу перспективу може бути тільки рухомий акцентний тип.

Що особливу напругу в новій системі викликає саме тенденція певних дієслів до розвитку в них кореневого наголошення видно і з того, що рухомий акцентний тип первісно кінцевонаголошені дієслова розвивають легко,

сказати б, невимушено. Розглянемо кілька прикладів таких перетворень. Наприклад, слово сучасної української літературної мови з рухомим акцентним типом *запізнитися* – *запізнюся, запізнишся* [ОС₉₉, 277] має, як виглядає, усталену й стабільну акцентну характеристику; спільнокореневі їй поділяють, див.: *опізнитися* – *опізнюся, опізнишся* [ОС₉₉, 530], *спізнитися* – *спізнюся, спізнишся* [ОС₉₉, 820], що ще раз свідчить про стабільність цього акцентного типу в них. Щоправда, кінцевонаголошене того ж кореня *припізнитися* – *припізнюся, припізнишся* [ОС₉₉, 684] указує на те, що в усіх цих утвореннях теж відбуваються якісь акцентні зміни; наприклад, *припізнюся*, залишається нез'ясованим. У зіставленні з зафіксованими раніше кінцевонаголошеними *опізнитися* – *опізнюся, опізнишся* [Грінч. III, 57], *припізнитися* – *припізнюся, припізнишся* [Грінч. III, 432] з'ясовуємо, що первісною для них була кінцева акцентна парадигма; інші утворення цього кореня вже тоді виявили тенденцію до розвитку в них рухомого акцентного типу, див.: *запізнитися* – *запізнюся, запізнишся* [Грінч. II, 79], *спізнитися* – *спізнюся, спізнишся* [Грінч. IV, 177]; уже й саме твірне їй так само перейняло, див.: *пізнити* – *пізню, пізниш* [Грінч. III, 185]. Так само жодних сумнівів щодо свого наголошення в сучасній мові не викликає дієслово рухомого акцентного типу *сліпнути* – *сліплю, сліпниш* [ОС₉₉, 806], як і префіксальні похідні від нього з таким самим наголошенням, див.: *засліпнути* – *засліплю, засліпниш* [ОС₉₉, 284]; *осліпнути* – *осліплю, осліпниш* [ОС₉₉, 536]; *посліпнути* – *посліплю, посліпниш* [ОС₉₉, 658]. Однак насправді наголошення рухомого акцентного типу для цих дієслів не є первісним. Щоправда, уже у «Словарі української мови» твірне зафіксоване з таким наголосом, див.: *сліпнути* – *сліплю, сліпниш* [Грінч. IV, 152], як і похідне від нього префіксальне *засліпнути* – *засліплю, засліпниш* [Грінч. II, 97]. Однак кінцевонаголошені префіксальні *осліпнути* – *осліплю, осліпниш* [Грінч. III, 69] і *посліпнути* – *посліплю, посліпниш* [Грінч. III, 363] неспростовно вказують, яким було саме первісне наголошення всіх цих дієслів. Зауважимо, що процес відбувся, залишаючись непоміченим. Рухому ж акцентну парадигму в сучасній мові має і слово *щепнути* – *щеплю, щепниш* [ОС₉₉, 981] із закономірно тотожним щодо наголошення префіксальними від нього похідними, див.: *вщепнути* – *вщеплю, вщепниш* [ОС₉₉, 156]; *перещепнути* – *перещеплю, перещепниш* [ОС₉₉, 576]; *прищепнути* – *прищеплю, прищепниш* [ОС₉₉, 692]; *розщепнути* – *розщеплю, розщепниш* [ОС₉₉, 766]. Такий тип наголошення ці дієслова, очевидно, розвинули вже доволі давно, див.: *защепнути* – *защеплю, защепниш* [Грінч. II, 119]; *нащепнути* – *нащеплю, нащепниш* [Грінч. II, 536]; *перещепнути* – *перещеплю, перещепниш* [Грінч. III, 145]; *прищепнути* – *прищеплю, прищепниш* [Грінч. III, 454], але воно не є для них первісним, на що вказує кінцевонаголошений тип твірного, див.: *щепнути* – *щеплю, щепниш* [Грінч. IV, 524]. Знову ж таки зміни типу наголошення з кінцевого в рухомий відбулися непомітно, – це по-перше; по-друге, вони у всіх цих випадках, як виглядає, зовсім не були обтяжені жод-

ними флуктуаціями в мовній системі. Ми пояснюємо це тією обставиною, що через їхні морфонологічні особливості в них навіть не виникло жодного руху в напрямку можливого розвитку в них кореневого акцентного типу, поява елементів якого б вимагала значних змін морфонологічного характеру насамперед у формах наказового способу. Зміна ж кінцевого типу наголошення на рухомий таких змін не передбачає, оскільки характер наголошення як інфінітива, так і імперативних форм в рухомому акцентному типі залишається тотожним із кінцевим акцентним типом.

Щоб ще раз підкреслити, гадаємо, визначальну роль у цьому процесі саме форм наказового способу, візьмомо кілька, на наш погляд, показових щодо цього прикладів зі словників української літературно-нормативної мови, з яких видно, що сумнів в автора викликала саме ця, імперативна, форма дієслова – і саме з погляду її морфонологічного оформлення, див.: *крéсли*ти – *крéслю*, *крéслиш*; *крéсли* і *кресль* [ОС₉₉, 376]; *накрéсли*ти – *накрéслю*, *накрéслиш*; *накрéсли* і *накрéсь* [ОС₉₉, 453] тощо. Зрозуміло, що форми *кресли*, *накресли* є спадщиною колишнього акцентного стану цих слів, колись кінцевонаголошених, які теж, безперечно, були кінцевонаголошеними *креслі́*, *накреслі́*. Для кореневаголошених у сучасній мові *крéсли*ти, *накрéсли*ти парадигматично відповідним є *кресль*, *накрéсь* тощо, але вони через свою морфонологічну новизну ще не беззастережно прийняті сучасною українською мовною свідомістю. Форми, вироблені в умовах попереднього акцентного стану дієслова, «нагадують» про себе, – і характерним тут є те, що вони, навіть прийнявши новий для них акцентний тип, прагнуть зберегти своє первісне морфонологічне оформлення. Те ж саме бачимо і у формах наказового способу дієслів *ма́сли*ти – *ма́слю*, *ма́слиш*; *ма́сли* і *масль* [ОС₉₉, 413]; *обма́сли*ти – *обма́слю*, *обма́слиш*; *обма́сли* і *обмасль* [ОС₉₉, 511] тощо. Ще виразніше це можна побачити цю боротьбу форм у такому, наприклад, зіставленні: *сві́дчити* – *сві́дчу*, *сві́дчиш*; *сві́дч* і *сві́дчи* [ОС₉₉, 780], але вже інакше в похідних, див.: *засві́дчити* – *засві́дчу*, *засві́дчиш*; *засві́дч* [ОС₉₉, 283]; *посві́дчити* – *посві́дчу*, *посві́дчиш*; *посві́дч* [ОС₉₉, 656]. Ні про що інше, як про ту ж саму проблему, свідчить, наприклад, той факт, що в жодному з сучасних словників української мови нам не пощастило знайти зафіксованими імперативних форм дієслова *чі́сли*ти – *чі́слю*, *чі́слиш* [ОС₉₉, 958] і його численних префіксальних похідних.

Це стільки про українську літературну мову. Південно-західний діалект, виробивши в системі акцентних типів дієслів на *-ти* другий кореневаголошений тип, розв'язує ці проблеми інакше. Нагадаємо, що другий кореневаголошений тип південно-західного діалекту основною масою свого лексичного матеріалу відповідає рухомому акцентному типу літературної мови; крім того, знаючи в принципі явище переходу дієслів у кореневаголошений тип з інших акцентних типів, він включає в себе значну кількість тих утво-

рень, які в мові літературній перейшли, переходять або прагнуть перейти до кореневого акцентного типу. Саме цим він, на нашу думку, знімає те напруження в мовній системі, що виникає в ній у зв'язку з такого роду перебудовою. І саме в цьому ми бачимо його функціональне призначення в системі дієслівних акцентних типів південно-західного діалекту. У ньому, наприклад, первісно кінцевонаголошені слова *залишійти* – *залишійу, залишійиш; залишій, залишіймо, залишійть*; *облишійти* – *облишійу, облишійиш; облишій, облишіймо, облишійть*; *полишійти* – *полишійу, полишійиш; полишій, полишіймо, полишійть* і т.ін. стеретипно набувають такого вигляду: *залишійти* – *заліишу, заліишиш; залишій, залишіймо, залишійть* тощо. Тобто в ньому змінюється лише особова парадигма теперішньо-майбутнього часу, стаючи виключно кореневонаголошеною; інфінітив же залишається суфіксальнонаголошеним і тим самим зберігає недоторканною систему форм наказового способу. Тому й первісно кінцевонаголошене твірне *лишійти* – *лишійу, лишійиш; лишій, лишіймо, лишійть* теж легко переймає новий для нього другий кореневонаголошений тип *лишійти* – *ліишу, ліишиш; лишій, лишіймо, лишійть*, не конфронтуючи з новим акцентним типом динамічніших в еволюційних змінах похідних. Притому наголос у них усіх є єдиним, стереотипним. Мусимо сказати, що якщо на акцентні явища південно-західних говорів подивитися як саме на явища цієї системи, що її сформувала українська загальнонародна мова в одному зі своїх територіальних діалектів, а не як на спонтанні відхилення від літературної мови, то тут ми побачимо оригінальну й цілісну систему, яка по-своєму відповіла на проблеми українського моворозвитку. Тому аксіоматично ствердимо, що говорити про можливу залежність цього типу наголошення в південно-західному діалекті від полонізаційних впливів є щонайменше ненауково.

Література

1. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-х тт. Т. I. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 321–470.
2. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Львів: Біблос, 2002. – 576 с.
3. Курс сучасної української літературної мови: У 2-х тт. – К.: Рад. школа, 1951.
4. Огієнко І. Український літературний наголос. Вступ // Рідна мова. – 1939. – Ч. 3. – С. 97–116.
5. Огієнко І. Відміни наголосу галицького від літературного // Рідна мова. – 1939. – Ч. 4. – С. 173–184.
6. Склярєнко В. Г. Праслов'янська акцентологія. – К., 1998. – 342 с.

Список скорочень використаних джерел

- Бур. *Бурячок А. А.* Орфографічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 2002. – 460 с.
- Голов. *Головащук С. І.* Словник наголосів. – К.: Наук. думка, 2003. – 319 с.
- Голоск. *Голоскевич Г.* Правописний словник. – Нью-Йорк... Львів, 1994. – 460 с.
- Грінч. Словарь української мови: У 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
- Желех. *Желеховський Є. і Недільський С.* Малоруско-німецький словар: У 2-х тт. – Львів, 1884–1886.
- Ож. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1987. – 750 с.
- ОС₇₇ Орфографічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 856 с.
- =₉₄ Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.
- ОС₉₉ Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1999. – 989 с.
- Погр. *Погрібний М. І.* Орфографічний словник. – К.: Рад. школа, 1984. – 629 с.
- РМ 4 (76) *Огієнко І.* Відміни наголосу галицького від літературного // Рідна мова. – 1939. – №4. – С. 173–184.
- РМ 5 (77) *Огієнко І.* Відміни наголосу галицького від літературного // Рідна мова. – 1939. – №5. – С. 231–234.
- РМ 6 (78) *Огієнко І.* Відміни наголосу галицького від літературного // Рідна мова. – 1939. – №6. – С. 283–284.
- РМ 7–9 (79–80) *Огієнко І.* Відміни наголосу галицького від літературного // Рідна мова. – 1939. – №7–8. – С. 343–344.
- РП Руска правопись зі словарцем. – Львів, 1904. – 152 с.
- УЛВН Українська літературна вимова і наголос. – К.: Наук. думка, 1973. – 724 с.

SUMMARY

Dialectal Alternative for Movable Stress Type in Verbal Accentuation

The article deals with the accent of verbs on of the Ukrainian south-west dialectal array of type *валіти – вáлю, валі́ш; варіти – вáрю, варі́ш; паліти – пáлю, палі́ш* and others like that, what in literary Ukrainian have a mobile accentual paradigm *валі́ти – валю́, вáлиш* etc. It is set, that actually the accent of type *валі́ти – вáлю, валі́ш* etc. is out of paradigm: word-parts *вáлю* and *валі́ш* and such others belong to the different paradigms

and represent the different stages of development of the Ukrainian verbal accentual system. Endmarked word-parts of type *валіш* belong to that of its state, when they were endmarked with a paradigm *валіти – валю, валіш* and others like that. Meantime the rootmarked word-parts of type *в́алю* represent its modern state exactly in a south-west dialect, where such verbs consistently form the so-called second rootmarked accentual type (it is our terminology suggestion) *валіти – в́алю, в́алиш* and others like that, that is a dialectical alternative to the mobile accentual type *валіти – валю, в́алиш* and others like that of these verbs in modern literary Ukrainian.